

ԿԱԼՈՒԱԾԱԿԱՆ ՊՏՈՅՏ ՄԸ 19-ՐԴ ԴԱՐՈՒ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ՀԱՅ ԹԱՂԱՄԱՍԻՆ ՄԷՋ

Գեորգ Հինդլեան

Կալուած եզրը բազմերես իմաստներ ունի՝ յարմարելով տեղայն կարիքներուն և փոփոխութիւններուն: Կալուած իր տարրական ձեւին մէջ կը նշանակէ սեփականութիւն:

Կ'արժէ հոս անդրադառնալ Երուսաղէմի գոյավիճակին 18-րդ և 19-րդ դարու սկիզբը:

Երուսաղէմ 16-րդ և 17-րդ դարերուն Օսմանեան տիրապետութեան սկիզբը բարգաւաճ և յարաբերաբար վերելքի շրջան մը ապրեցաւ (մանաւանդ շինարարական և կարգապահական մարզերէն ներս), անոր յաջորդող դարերուն նման Օսմանեան կայսրութեան ընդհանուր կացութեան, Պաղեստին նոյնպէս լքեալ և տկար շրջան մը ունեցաւ, համաճարակներ, առողջապահական վիճակի կտրուկ անկում նպաստեցին որ Երուսաղէմ վերածուի գիւղաքաղաքի մը՝ գուրկ ամէնէն տարրական պայմաններէն: Հիւանդանոցներ գոյութիւն չունէին, ոչ ալ կոյուղիներ, նեխած ջուրը ջրհորներէն ներս յաճախ պատճառ կ'ըլլային համաճարակներու: Երուսաղէմի բնակչութիւնը կտրուկ անկում արձանագրեց և հասաւ 6000-ի իր բոլոր հատուածներով: Քրիստոնէաներու թիւը հասաւ 1500-ի, որուն 400-ը հայ էր 1844-ին:

Պապ էլ Խալիլ դուռը և պարիսպը

Պարսպապատ Երուսաղէմը ամբողջութեամբ կը փակուէր երեկոյեան ժամը 6:00-ին և ով որ դուրսէն կու գար, ենթակայ էր բորենիներու և պէտէիներու յարձակման: Զաղաքին մէկ երրորդը չէր կառուցուած և բազմաթիւ ազատ հողեր կային: Օրինակ Պապ էլ Խալիլէն մինչեւ Պապ էլ Ճատիտ

ազատ հող էր՝ լեցուն սատկած էշերու և ուղտերու սատակներով, որ քաղաքի մուտքին շատ յոռի տպաւորութիւն մը կը թողէին:

Զաղաքին դիմագիծը փոխուեցաւ 1830-էն ետք, շրջան մը, զոր պատմաբաններ կը կոչեն Մուհամմէտ Ալիի շրջան: Եգիպտոսի այս նոյն կառավարիչը, որ հպատակ էր սուլթանին և դաշնակիցը, զգալով սուլթանին տկարութիւնը, արշաւեց Սուրիոյ վրայ և ամբողջութեամբ գրաւեց Լիբանանը, Պաղեստինը, Սուրիան և որոշ մասեր ալ Կիլիկիայէն: Ան առաջին հպատակ զինուորականն էր, որ ասպարէզ կարդագ սուլթանին, որ ահաբեկած խնդրեց երոպական զինուորական միջամտութիւն: Այդ օժանդակութիւնը պիտի ըլլար պայմանաւոր, որուն շնորհիւ երոպական պետութիւնները ձեռք ձգեցին կարգ մը առանձնաշնորհումներ, իսկ Պաղեստինի պարագային՝ պաշտամունքի և կեցութեան ազատութիւններ երոպացի բնակիչներու համար: Մինչեւ վերոյիշեալ թուականը միակ երոպական համայնքը, որ կեցութեան իրաւունք ունէր՝ ֆրանչիսքաններն էին, լատին պատրիարքը աքսորուած էր Խաչակիրներու պարտութենէն ետք և իրաւունք չունէր վերադառնալ: Աւելորդ է յիշել թէ բողոքականները աղօթատեղի չունէին: Մէկ խօսքով, երոպացին իրաւունք ունէր այցելելու իբրեւ ուխտատու Մուհամմէտ Ալիի (աւելի ----- :օ տարի)

Իպրահիմ փաշա նախաձեռնեց բարեկարգութիւններ, որոնց շարքին Սուրբ Յարութեան տաճարի մայր դուռին ցերեկը անվճար բաց ըլլալը, և արտօնութիւնը քրիստոնէաներուն ունենալ զանգակատուն փոխանակ կոչնակի: Հոս կ'արժէ աւելցնել որ Հայոց Պատրիարքութիւնը (միջամտութեամբ Մուհամմէտ Ալիի հայ խորհրդականներուն) կրցան ապահովել շինարարական մի քանի արտօնագրեր, ներառեալ Ս. Յակոբայ տաճարի վերնատունը:

Իպրահիմ փաշայի պարտութենէն ետք երոպացիները ձեռք ձգեցին լայն իրաւունքներ, մանաւանդ կեցութեան, կալուածի գնման և շինութեան մարզէն ներս: Անգլիացիները, որ գլխատուր զինուորական նեցուկը հանդիսացած էին Օսմանեան Թուրքիոյ, ձեռնարկեցին առաջին բողոքական աղօթատեղիի հաստատման, պատրուակ գործածելով որ կարիք ունին հիւպա-

տոսարանի մատուռի մը:

Աշխատանքները սկսան 1839-ին և արդէն 1847-ին առաջին բողոքական աղօթավայրը գոյութիւն ունէր Christ Church-ի մէջ: Յատուկ քարակոփներ բերուեցան Մալթայէն և հայերը իբր դրացի գործածեցին կարգ մը զարդաքանդակներ

նման Christ Church-ի: Օրինակ Պաղշաթաղի (Պարտիզաթաղ) մէջ, աստիճաններու գլուխը քառանկյին զարդեր, որ նոյնպէս նկատելի են լուսարարապետարանի ճակատի պատուհանին վերեւ: Այս երկու շինութիւնները ժամանակակից են Christ Church-ին (1845):

Այս բոլոր արտօնութիւններու առընթեր որեւէ օտար հաստատութիւն արտօնուած չէր գնել հողային կալուած: Ուրեմն երոպական հիպատոսարանները, որ արդէն կը հասնէին 9-ի, 1850-ին, կը գործածէին տեղացի միջնորդներ այս գործառնութիւններուն մէջ: «Միմարութիւն»ը (միջնորդութիւն) զուտ վաճառականական մարզանք չէր, այլ կը կարօտէր ուշիմութեան, բազմաթիւ կապերու և ցանցերու ու պիտոքրաթական ձեակերպութիւններու և մանաւանդ կաշառքի արուեստի տիրապետող անձերու:

Փաստաթուղթերը կը յիշատակեն մի ոմն Յովհաննէս, որ անգլիացիներու համար գնեց Christ Church համալիրի հողը, մի ոմն Խաչատուրը, իսկ ամէնէն յարգուած Յակոբ Փաքալը (Բզմիրցի հայ մը, մտերիմ բարեկամ Յովհաննէս և Եսայի և

Յարութիւն Պատրիարքներուն), դիւանապետն ու հիւպատոսն էր Աստրիոյ պետութեան: Այս նոյն Փաքալն է որ յիշատակուած է ձեռագրի մը ծանօթագրութեան մէջ, ուր Յովհաննէս Պատրիարք, ընկերակցութեամբ Յակոբ Փաքալի, շրջապտոյտ մը կը կատարէ նոր գնուած *մէյտանին* հողին մէջ (Պապ էլ Խալիլի հիւսիսը, Jaffa Road-ի վրայ), որ Փաքալ գնած էր Պատրիարքարանի համար 1859-ին Լիֆթէ գիւղի բնակիչներէն, հետագային այս հողը պիտի կուչուէր Մեծ Արտ:

Հոս կ'արժէ անդրադառնալ դարձակէտի մը, որ ճակատագրական դեռ խաղցաւ Պատրիարքարանի ապագային համար:

1854-ին պայթեցաւ Խրիմի պատերազմը, որ այդ օրերու չափանիշներով կը նկատուէր համաշխարհային պատերազմ: Այդ իսկ պատճառով գոնէ չորս տարի ունէ ուխտատու Ռուսիայէն և Թուրքիայէն ոտք չդրաւ Երուսաղէմ: Իբր հետեւանք ուխտատուներու հոսքի լրիւ կասեցման, վանքը անցուց սուր տնտեսական տագնապ, և ինչպէս բանաւոր աւանդութեան մէջ կը պատմուէր, միաբանութիւնը միայն հացի և սոխի դրամ ունէր և ամէն դահեկան Յովհաննէս Պատրիարք իր «բարձին տակէն կը հանէր»:

Յովհաննէս Պատրիարք նախատեսելով որ յաջորդ պատերազմը կրնայ տեւել եօթը տարի և միաբանութիւնը կրնայ ուղղակի թշուառութեան գիրկը իյնալ, առաւ ճակատագրական որոշում մը, որ աննախընթաց էր իր տեսակին մէջ, խնայելով ամէն ուխտատուական մոտք, որ պատերազմի աւարտին կրկնապատկուած էր, ձեռնարկեց հասութաբեր կալուածներ գնելու միջոցներուն, որպէսզի այլեւս կախեալ չլլայ ուխտատուական շարժումէն, որ վերջին շրջանիս սկսեր էր անկանոն և փոփոխական ըլլալ:

Միաբանութիւնը բոտն հակառակութիւն ցոյց տուաւ առարկելով որ պարիսպէ դուրս միշտ անապահով է և դրամը կը մսխուի ժայռոտ հողերու վրայ: Յովհաննէս Պատրիարք մնաց անդրդուելի և գնեց ընդարձակ հողեր: Պատմութիւնը պիտի փաստէր որ իր տնտեսական տեսիլքը պիտի իրականանար և 50 տարի ետք, մօտաւորապէս 1900-ական թուականներուն, վանքը պիտի ձեռնարկէր շինարարական մեծ աշխատանքներ, Hotel Fast և Hotel Hugh (Մեծ Պանդոկ և Փոքր Պանդոկ), զանոնք շարունակելով 1930-ականներուն:

Ուրեմն կալուածական մարզէն ներս յանձինս Յովհաննէս Պատրիարքի, վանքը մտաւ գործարարութեան (business) կամ շահութաբերութեան ծիրէն ներս: Մինչեւ 1850-ական թուական-

ները վանքի կալուածական ըմբռնումը կը բաղկանար հողերէ՛ սուրբ վայրերու շուրջ, ինչպէս Համբարձման լեռ, Գեթսեմանի, Յուդայի հող, Հովուած Դաշտ, Փիլիպոսի աղբիւր, այսինքն՝ մէկ խօսքով, ունենալ սեփականութիւններ Սուրբ Տեղեաց շուրջ: Իսկ ինչ կը վերաբերի այն տնակներուն և հողերուն, որ կը գտնուին մայրավանքին շուրջ (այսինքն քաղաքացիներու թաղը), ասոնք մեծ մասամբ ձեռք ձգուած են Պարոնտերի, Եղիազար Այնթէպցիի և Շղթայակիորի շրջաններուն:

1840-էն սկսեալ բազմաթիւ օտար միաբանութիւններ հաստատուեցան Պաղեստին և մանաւանդ Երուսաղէմ. եկած էին մնայուն կեցութեան և ասոնց թիւը կ'անցնէր 60-ը: Ընդհանրապէս կաթողիկներ և բողոքական համայնքներ և եղբայրութիւններ (թէ՛ վարդապետական և թէ՛ մայրապետական): Երբ առաջին Բողոքական Անկլիքան մեծաւորը ոտք դրաւ Պաղեստին, ըստ ընդունուած սովորութեան, փափաք յայտնեց այցելել երեք Պատրիարքներուն: Կաթողիկ և Յոյն Պատրիարքները մերժեցին ընդունիլ՝ զանոնք նկատելով ոչ-Ուղղափառ: Միակ Պատրիարքը, որ պատշաճօրէն ընդունեց, Հայոց Պատրիարքն էր: Այս դէպքէն ասդին Անկլիքանները յատուկ յարգանք կը տածեն հանդէպ Հայոց Պատրիարքարանի: Սոլոմոն Ալեքսանդր Ա. Անկլիքան եպիսկոպոսը (դաւանափոխ հրէութենէ) և իր յաջորդները պիտի դառնային մեծ բարեկամներ Հայոց Պատրիարքարանի:

Միա կողմէն Երուսաղէմի բնակչութիւնը մեծ աճ սկսաւ արձանագրել. 1865-ին արդէն հասած էր 15.000-ի, իսկ 1914-ին հասաւ 60.000-ի: Կարգ մը եւրոպացիներ և հիւպատոսարաններ բնակութիւն ուզեցին հաստատել Հայոց Թաղը, նկատի առնելով որ քաղաքին ամենականաչ վայրն էր, շրջապատուած պարտէզներով և պուրակներով, նաեւ քաղաքին միակ ոչ-վաճառականական շրջանն էր, հեռու շուկային աղմուկէն ու ժխորէն, Հայոց պատրիարքութիւնն ալ ինչ ինչ նկատառումներով վարձու տուաւ հիւպատոսա-

րաններու և պաշտօնական հիմնարկներու:

Առաջիններէն էր Անկլիքան Եպիսկոպոս Ալեքսանդրը, որ վարձեց եռալարկ շէնք մը (նախկին Մուխթար Կարապետ Յակոբեանի բնակարանը, (նկ. 1), որ անկէ ետք հասարակութեան կողմէ կոչուեցաւ Տար էլ Մուքրան: Անոր կից տունը, ուր նախապէս կը բնակէր Պարոն Եղիա Տիգրանեանը, վարձու տրուեցաւ անգլիացի հիւպատոսին, հաւանաբար նշանաւոր James Finn-ին, որ կը յիշատակէ իր յուշերուն մէջ թէ իր բնակարանը կը գտնուի հայոց թաղին մէջ: Նկատի պէտք է առնել որ այս երկու շէնքերը կը գտնուէին Christ Church-էն մի քանի քայլ անդին, այսինքն իր պաշտօնատուններու կից:

Պատրիարքարանը իր կալուածատերի դիրքը օգտագործեց շատ մը ուղղութիւններով: Այս կապակցութեամբ որեւէ արիսիւային նիւթ ցոյց կու տայ որ Հնդկաստան մեկնող նուիրակները, որոնք կ'երթային հեռաւոր Արեւելք հանգանակութեան կամ կտակներու առնչութեամբ, միշտ կը ստանային ջերմ յանձնարարական նամակներ Անկլիքան եպիսկոպոսէն և Անգլիական հիւպատոսէն:

Նուիրակներու առաջին կայքը Հալէպ էր. տեղւոյն անգլիացի հիւպատոսը իր կարգին յանձնարարագիր մը կու տար Ճիտտէի պաշտօնատարին և այսպէս մինչեւ ամէն կառավարիչ Հնդկաստանի տարբեր քաղաքներուն, Կալկաթա, Պոմպէյ, Մատրաս, Հաւա, Հոնկ Բոնկ, Աքրա և այլն:

Վանքի վարձակալական տոմարներու մէջ արձանագրուած է որ նոյն շարքի վրայ անոր կից կալուածի մը մէջ երկու տարուայ պայմանագրութեամբ բնակեցան (1869-71) անգլիական հնագիտական արշափ անդամներ, գլխաւորութեամբ Wilson-ի և Conden-ի: Նոյն շրջաբակին մէջ այսօր կը բնակին Գէորգ Նաճարեանը և Յովհաննէս Էօրտէքեանը (նկ. 2): Եթէ քաղեմք Արարատ փողոցէն դէպի St. James փողոց, կը հանդիպինք երկյարկանի շէնքի մը՝ վանքին պարիսպին յանդիման (Ատանա թաղին դիմաց), նախապէս բնակուած Շէօհմէլեան և Չաթալեան ընտանիքներուն կողմէ, այժմ՝ Կարօ Քոսթիկեանի կողմէ: 1850-էն սկսեալ այս երկյարկանի շէնքին մէջ գտնուած է Աւստրիական թղթատարական ծառայութիւնը, այսինքն *փոսթան*, որ կը գտնուէր առաջին յարկին վրայ, իսկ երկրորդ յարկը եղած է բնակարանը postmaster-ին (նամակատան տնօրէն), յանձինս նշանաւոր Յ. Փաքալի՝ փոխհիւպատոս Աւստրիական կայսրութեան (Նկ. 3):

Այդ շրջանին նամակատունը կը կատարէր դրամատնային գործառնութիւններ, այսինքն

դրամական փոխանցումներ, որոնք խիստ կարեւոր էին Հրէական թաղի բնակիչներուն, որոնք կը ստանային գումարներ իրենց հայրենակիցներէն՝ Վիեննայէն կամ Պերլինէն: Փողոցի վրայ նկատելի են քարահիւս երկու պատուհաններ, որոնց միջոցաւ պաշտօնեաները կը հաղորդակցէին:

Պայնագրերու մէջ յիշուած է նաեւ ծառայութիւն մը, զոր փոսթը կը մատուցէր, այդ ալ Poste Restant, ուշացող կամ ճամբորդող անձերու ի նպաստ: 1869-ին գլխաւոր փոսթի ծառայութիւնը փոխադրուեցաւ ներկայ Christian Information Center-ի շէնքը մինչեւ 1914 թուական, երբ պաշտօնէութիւնը մեծամասնութեամբ հայ էր (նկ. 4): Գլխաւոր պաշտօնեան էր Յարութիւն Թորոսեան: Եթէ շարունակենք քալել մինչեւ Հայոց պատրիարքարանի մայր փողոց, այսօր կը գտնենք «Պոլոդորճի» Հայկական ճաշարանը. ասիկա երկար տարիներ եղած է Վանքին դարմանատունը (clinic) և դեղարանը, զոր վարած է Տոքթ. Վահան Փասքալ, որդին Յակոբ Փասքալի, շրջանաւարտ Ֆրանսայի Մոնփելիէ (Montpellier) համալսարանէն: Բաղաքացիները զայն կը կոչէին «Հիգմը»:

Նոյն փողոցին վրայ յանդիպակաց կողմը կայ երկյարկանի տուն մը, ուր այսօր կը բնակի Յակոբ Փանոսեան և նախապէս կը կոչուէր Յարութ Զաքարեանի կամ Օրիորդ Տիգրանուհիի տուն, եղած է Իտալական հիւպատոսին բնակարանը: (Նկ. 5)

Շարունակենք նոյն փողոցով դէպի քաղաքի բերդին մուտքը, դիմացը՝ Christian Information Center-ի կից կը գտնուի Swedish Christian Center-ի շէնքը (Նկ. 6): Սոյն շէնքը նախապէս պատկանած է բերդի հրետանիի պատասխանատու սպային՝ Տուգտարին, որ 1869-ին վաճառած է քաղաքս հիւրաբար գտնուող Յակոբ Աշըգեանին, մեծ բարեկամ Եսայի Պատրիարքին: Պրն. Աշըգեան լման համալիրը նուիրեց Պատրիարքարանին այն պայմանաւ որ հասոյթը յատկացուի Ընծայարանի դասարանի մը ծախսերուն: Վանքը մօտ կէս դար զանի վարձու տուաւ ԱՄՆ-ի հիւպատոսարանին, այսպէս հանդիսանալով հիւպատոսարանի առաջին նստավայրը: Նոյն շէնքի առաջին յարկը մօտ կէս դար եղաւ Thomas Cook Office-ը:

Վերոյիշեալ պարագաները հայ-օտար կալուածատիրական փոխյարաբերութիւններու մէջ չնչին մասն են բաղդատմամբ մեր պարիսպէն դուրս ունեցած վարձակալական պատմութեան: Այս գծով ամէնէն կարկառուն օրինակը կը հանդիսանայ Fast Hotel-ը, որ հիմնուեցաւ 1898-ին, Յարութիւն Պատրիարքի օրով: Մի քանի տասնեակ տարիներ այս պանդոկը վայելեց նոյն վարկն ու համբաւը ինչ որ դասականօրէն ունի

Hilton-ը այսօր:

Երկու համաշխարհային պատերազմներուն աջքի զարնող ժամադրավայր էր անիկա, որ յետ առաջին պատերազմին կոչուեցաւ Allenby Hotel, ի պատիւ Պաղեստինը Օսմանեան Թուրքիայէն ազատագրող Անգլիացի հրամանատարին: Այս եռայարկ պանդոկը, որ վանքը վարձու տուած էր Templar համայնքի պատկանող Fast եղբայրներուն, կը գտնուէր քաղաքին կեդրոնը: Առաջին յարկի վրայ կային շուրջ 30 շքեղ վաճառատուններ, որոնց յիշատակը փորագրուած է Երուսաղէմի հասարակութեան հաւաքական յիշողութեան մէջ, իսկ անկէ քիչ մը անդին Princess Mary փողոցին վրայ, որ այսօր կը կոչուի Shlomo Ha-Melekh, կը գտնուէին հրեայ գերմանախօս աւագանիին վաճառատուններ. ասոնք էին որ տարի մը շփումներ ունեցան Ֆրանց Վերֆելի հետ Պաղեստին իր կեցութեան շրջանին: Այս գերմանախօս խաւը, որուն զաւակները պիտի գրաւէին պատասխանատու պաշտօններ Իսրայէլի պետութեան կազմին մէջ, դրական տրամադրութիւններ ունէին Հայոց նկատմամբ:

Եաֆայի մէջ ամբողջ նաւահանգիստի փողոցը կը պատկանէր Հայոց և ծովային նաւարկութեան բոլոր օտար սպասարկութիւնները իրենց խանութները վարձած էին Հայոց Պատրիարքարանէն: Այս փոխ-յարաբերութեան մասին հսկայական նիւթ գոյութիւն ունի, որ կը կարօտի լուրջ ուսումնասիրութեան:

Պէտք է գիտացիլ որ Հայոց ներկայութիւնը միայն տարածքային հարց չէ և ոչ ալ Սուրբ Տեղեաց *քալիպրային* ներկայութիւն, այլ որպէս կալուածային վիթխարի ներկայութիւն պէտք է արժեւորուի այս երեսը և պէտք չէ տարուի նիւթ միայն շահաբեր *Մանհաթընային* (Manhattan) մօտեցումներով:

Աւելցնենք նաեւ որ օտար հիւպատոսները միշտ Պատրիարքարան կը բերէին իրենց կարեւոր հիւրերը և իբր արդիւնք՝ շատ դրական անդրադարձ կայ ժամանակակից ուղղեգրական գրականութեան մէջ այդ մասին:

Յանդիպութեան խորհրդանշան
Արարատ փողոցի վրայ

Նկ. 1. Անկլիքան Եպիսկոպոսի բնակարանը

Նկ. 2. հնագիտական արշալի շէնքը

Նկ. 3. Աատրիական նամակատունը

Նկ. 4,6. Աատրիական նամակատունը և Շուվտական Շէնքը

Նկ. 5. Իտալիոյ Հիպատոսի բնակարանը

Արարատ փողոցը՝ դէպի «Պուլլուրճի»